

Fénelon Telemachosának első magyarországi fordítási kísérlete

KÖPECZI BÉLA

A Fénelon-kutatók a *Télémaque* magyarországi elterjedését a XVIII. század közepére teszik.¹ 1750-ben jelenik meg ugyanis Gregorius Trautwein latin fordításának kassai kiadása,² amelyet a jezsuiták használnak fel oktatásukban. 1755-ben ugyancsak Kassán, a jezsuiták nyomdájában³ lát napvilágot Haller László magyar nyelvű fordítása s valószínű népkönyv lesz, a század végéig számos kiadást ér meg. Zoltán József 1753-ban elkészült magyar nyelvű fordítását 1783-ban adják ki Kolozsvárt a Református Kollégium betűivel.⁴ A *Telemachos* népszerűségére jellemző, hogy egy Hriágyel Márton nevű sajtó-püspöki plébános, a Trautwein-féle latin változatot véve alapul, magyar versekbe szedi a történetet.⁵ Ráday Gedeon⁶ a *Telemachos* elejét mondja el négyes és páros tizenkettesekben, illetve hexameterekben verselési próbaként.

Mindezek a fordítások akár katolikus, akár protestáns szerzők művei, a felvilágosult abszolútizmus ideológiáját kívánják terjeszteni. Hogy mennyire joggal vagy jogtalanul, az más kérdés, de ezt a tényt regisztrálnunk kell. Tegyük hozzá, hogy a század végén Óz Pál vagy Kiss János nem elégszenek meg a fordításokkal, hanem az eredetit is olvassák s a felvilágosult abszolútizmuson túl mutató következtetéseket is levonnak belőle. Ne feledjük, hogy a „század isteni könyve” — ahogy a *Télémaque*-ot Montesquieu nevezte — a forradalmárokat is inspirálta. Saint-Just mondotta Fénelon utópiájára hivatkozva: „*Nous voulons fonder Salente*”.

¹ Baranyai Zoltán: A francia nyelv és műveltség Magyarországon. A XVIII. század. Bp. 1920; Eckhardt Sándor: *Télémaque en Hongrie*. Revue des études hongroises et finno-ougriennes 1926. 1–4. sz.

² Francisci Feneloni... *Telemachus Gallice conscriptus, ob amoenissimum tum tradende, tum addiscende christianae politicae methodum in omnes fere Europae linguas transfusus, nunc nitidior latinitate donatus* R. D. P. Gregorio Trautwein Can. Reg. ad Exemptas Insulas Wengenses Collegii S. Arch. Angeli Michaelis Ulmae Professo et Capitulari, Cassovie, Typis Academicis Societatis Jesu, Anno MDCCL.

³ A következő kiadást használtam: Telemakus bujdosásának történetei, melyeket francia nyelven irtt Fenelóni Saligniák Ferencz Kameráki Érsek. Magyarra fordított Haller-Kői Haller László gróf úr, hajdan Tekéntetes Nemes Máramaros Vár-megyének Fő-ispánnya. Második nyomtatás, MDCC LVIII. Kassa, nyomtatott a' Jesus Társasága Académiai betűivel.

⁴ Telemakusnak, az Ulisses Fiának Bujdosásai, melyet frantzia nyelven irt Feneloni Saligniák Ferentz, Kameráki Érsek. Magyarra fordított néhai med. Doctor Zoltán Jo'sef 1753-ik esztendőben. Kolo'svárott, nyomt. A' Réform. Kollégium Betűivel, Kaprontzai Ádám által, 1783-dik eszt.

⁵ Kozma Antal: Fénelon *Télémaque*-jának egy XVIII. századi magyar verses feldolgozása. Pécs 1932.

⁶ Arany János: Ráday Gedeon. Koszorú 1864 és Összes Munkái V. Bp. 1892. *Vas Margit*: Ráday Gedeon élete és munkássága. Bp. 1932.

Az eddigi kutatások semmit sem tudtak arról, hogy már a Rákóczi-szabadságharc idején is történt kísérlet a *Télémaque* magyarországi népszerűsítésére. Az Országos Levéltár Rákóczi-szabadságharc levéltárában (I. 1. Caps. A. 1. Fasc. 10.) megtaláltam egy latin fordítás elejét, mely ezt a címet viseli: *Eventus Telemaci, Filii Ulyssys*. A fordítás összefűzött levél formátumú 12 lapos füzetben őrződött meg, a lapokon széles margó maradt a javításokra. Az I. könyvet tartalmazza egészen addig a részig, ahol Telemachos elmeséli, miként mentette meg életüket Mentor Szióliában.

A fordítást és mellette az eredetit az alábbiakban közlöm. A francia szöveg az egyik egykorú 1703-ban Hágában megjelent változatot követi.⁷

Eventus Telemaci, Filii Ulyssys (sic!)

Discessu Ulyssis inconsolabilis Calypso pro dolore suo infoelicitati sibi ducebat immortalitatem. Non caverna eius dulci cantu vocis suae resonabat, nec tryphae ei servientes eam alloqui audebant; spaciabatur sepe sola in florenti cespite, cujus insulam perpetuum ver circumdabat, sed amoenitas loci procul a moderando dolore suo in mentem eius revocabat tristem Ulysis memoriam, quem toties [sibi adesse vi]* antea secum adesse viderat. Persistebat sepe immobilis in litore maris, quod suis aspergebat lacrimis, et continue circumspiciens oras, versus quas Ulysses aequora sulquans (sic!) oculis suis disparuerat: in ictu vidit naufragium passae navis fragmenta, scamna nautarum confracta, remos dispersos in arenis, timonem, trematum, (?cf. fr. mât) funesque fluctuantes et demum conspexit duos e longinquo homines, quorum unus provectoris apparebat aetatis, alter quamvis juvenis, Ulyssis pretulerat speciem, cujus affabilitatem et gravitatem, elegantiam et gressus majestatem habuerat, agnovitque Dea eum esse Telemachum hujus(sic!) herois filium, sed quamvis Dii infinita cognitione mortales precellant, penetrare non poterat, quisnam sit venerabilis senex comes Telemaci (sic!): Dii enim superiores facile inferioribus cuncta celare possunt, et Minerva, quae sub Mentoris imagine Telemachum comitabatur, a Calypso nosci noluerat.

Calypso** ne pouvoit se consoler du départ d'Ulysse: dans sa douleur elle se trouvoit malheureuse d'être immortelle. Sa grotte ne resonnoit plus du doux chant de sa voix: les Nymphes qui la servoient n'osoient lui parler, elle se promenoit souvent seule sur les gasons fleuris, dont un Printems éternel bordoit son Isle; mais ces beaux lieux loin de moderer sa douleur, lui faisoient rappeler le triste souvenir d'Ulysse qu'elle y avoit vu tant de fois auprès d'elle. Souvent elle demouroit immobile sur le rivage de la mer qu'elle arrosoit de ses larmes: elle étoit sans cesse tournée vers le côté où le vaisseau d'Ulysse fendait les ondes avoit disparu à ses yeux. Tout-à-coup elle apperçût les débris d'un navire qui venoit de faire naufrage, les bancs des rames mis en piece, des rames écartées çà et là sur le sable, un gouvernail, un mats, des cordages flotans sur la côte: puis elle decouvre de loin deux hommes, dont l'un paroissoit âgé, l'autre quoi-que jeune, ressembloit à Ulysse. Il avoit sa douceur et sa fierté, avec sa taille et sa démarche majestueuse. La Déesse comprit que c'étoit Telemaque, fils de ce Heros, mais quoi-que les Dieux surpassent de loin en connoissance tous les hommes, elle ne pût découvrir qui étoit cet homme venerable dont Telemaque étoit accompagné. C'est que les Dieux superieurs cachent aux inferieurs tout ce qu'il leur plaît; et Minerve qui accompagnoit Telemaque sous la figure de Mentor, ne vouloit pas

⁷ Az általam használt kiadás: *Aventures de Telemaque fils d'Ulysse, ou Suite du quatrième livre de l'Odyssée d'Homere par Monseigneur François de Salignac, de la Mothe Fenelon, Archeveque Duc de Cambrai, Prince du St. Empire, Comte du Cambresis, ci-devant Précepteur de Messeigneurs les Ducs de Bourgogne, d'Anjou et de Berry etc. servant d'instruction à Monseigneur le Duc de Bourgogne, La Haye, 1703. Chez Adrian Moetjens. E kiadás első fejezete, amely bennünket jelenleg érdekel, megfelel a szövegkritikai kiadás által hitelesített szövegnek. *Fénelon*: Les Aventures de Télémaque, nouvelle édition publiée. . . par *A. Cahen*, I—II. Paris 1920. (Les Grands Écrivains de France sorozat.)*

* Az áthúzott szöveget []-jellel jelöltem. A fordítást betűhíven közlöm. Az egybe- és különírások az összetett szavaknál nem következetesek. Ilyen esetekben javítottam. Javítottam egyéb nyilvánvaló íráshibákat is. Egyébként a neveknl is megőriztem az eredeti helyesírást. Köszönöm Horváth Jánosnak, hogy latin nyelvhelyességi szempontból átnézte e szöveget és tanácsaival segített.

** A szöveget betűhíven közlöm az 1703-as kiadás alapján. Csak az értelemzavaró sajtóhibákat javítottam.

Leta tamen Calypso de naufragio, quod filium Ulyssis patri similem in insulam suam attulerat, se eum non noscere simulans, ei processerat obviam et inquit: unde tibi insulam meam agrediendi (sic!) temeritas? Scias enim, advena juvenis, neminem in meum impune venire imperium: volebat enim suis minis cordis sui celare letitiam, cuius (sic!) indicium nolente se facies ejus pre se ferebat.

O quisquis es, mortalis, an Dea (quamvis te videndo non nisi pro divinitate habere possum), ajit (sic!) Telemachus, essesne insensibilis [de] super* infelicitate filii, patrem suum [per lubitum] favore marium et ventorum quorum, imperio navim suam scopulis suis illisam vidit querentis? Quis ergo pater tuus est, reponit (sic!) Dea, quem querere dicis? Ulysses est, dicit Telemachus, unus Regum, qui Trojam decem annorum obsidione subverterant, nomen ejus celebre fuit in Gretia (sic!) et tota Asia per hoeroicum (sic!) valorem in conflictibus, sed athuc (sic!) magis famosum consiliorum sapientia, nunc vero oberrans per vastitatem marium, terribiles (sic!) percurrit scopulos et sua coram eo fugere videtur patria. Penelope uxor et ego filius ejus, spem eum revidendi amisimus. Curro iis qua (sic!) ipse subiectus periculis, ut ubi sit [est jam] resciam, sed quid dico? fors nunc in profundo marium abyssu (sic!) sepultus jacet. Compasse (sic!) infelicitatibus nostris et si noscis, o Dea, quidnam fata pro perdendo aut salvando Ulysse fecere (sic!), dignare filium ejus instruere Telemachum.

Adtonita et attenerita (sic!) Calypso vivae juventuti tantam sapientiam et eloquentiam conjunctam esse videns non suos in aspectu ejus *satiare poterat oculos*** et silens perstiterat, tandem eji dicendo quid patri tuo aciderit (sic!) te quidem instruemus, Telemace (sic!), sed historia longa est tempusque adest, ut requiescas a laboribus tuis; veni ad habitationem meam, ubi te, uti filium recipiam, veni, futura mea in hac solitudine consolatio et de foelicitate tua securus esse potes, si ea uti sciveris.

Sequebatur Deam Telemachus multitudine nimpharum stipatam easque toto capite precellentem non secus, quam uti inter vastas sylvas elevata quercus proceribus densisque ramis suis se circumdantes tegit arbores. Mirabatur ille lustrum pulcritudinis ejus et vestis suae aurato (sic!) purpureum fluctuans syrma, gratioso neglectu a retro nodatas capilos rutilantemque oculorum suorum dulcore temperantem vivacitatem. Sequebatur Men-

être connuë de Calypso. Cependant Calypso se réjouissoit d'un naufrage qui mettoit dans son Isle le fils d'Ulysse si semblable à son pere: elle s'avance vers lui, et sans faire semblant de sçavoir qui il est: D'où vous vient, lui dit-elle, cette témérité d'aborder en mon Isle? Sçachez, jeune étranger, qu'on ne vient pas impunément dans mon Empire. Elle tâchoit de couvrir sous ces paroles menaçantes la joye de son coeur qui éclatait malgré elle sur son visage.

Telemaque lui répondit: ô vous! qui que vous vous soyez, mortelle, ou Déesse (quoiqu'à vous voir on ne puisse vous prendre que pour une Divinité) seriez-vous insensible au mal-heur d'un fils, qui cherchant son pere à la mercy des vents et des flots, a vû briser son navire contre vos rochers? Quel est donc vôtre pere que vous cherchez, reprit la Déesse? Il se nomme Ulysse, dit Telemaque, c'est un des Rois qui après un siege de dix ans a renversé la fameuse Troye; son nom fut célèbre dans toute la Grece et dans toute l'Asie par sa valeur dans les combats, et plus encore par sa sagesse dans les conseils. Maintenant errant dans toute l'étendue des mers, il a parcouru tous les écueils les plus terribles. Sa patrie semble fuir devant lui; Penelope sa femme, et moi qui suis son Fils, nous avons perdu l'esperance de le revoir. Je cours avec les mêmes dangers que lui pour apprendre où il est: mais, que dis-je! peut-être qu'il est maintenant enseveli dans les profonds abimes de la mer. Ayez pitié de nos malheurs, et si vous sçavez, ô Déesse! ce que les destinées ont fait pour sauver ou pour perdre Ulysse, daignez en instruire son Fils Telemaque.

Calypso étonnée et attendrie de voir dans une si vive jeunesse tant de sagesse et d'éloquence, ne pouvoit rassasier ses yeux en le regardant, et elle demouroit en silence. Enfin elle lui dit, Telemaque, nous vous apprendrons ce qui est arrivé à vôtre pere, mais l'histoire en est longue. Il est tems de vous delasser de tous vos travaux, venez dans ma demeure, où je vous recevrai comme mon fils, venez, vous serez ma consolation dans cette solitude, et je ferai vôtre bonheur, pourvû que vous sçachiez en jouir.

Telemaque suivoit la Déesse environnée d'une foule de jeunes Nymphes au dessus desquelles elle s'élevoit de toute la tête, comme un grand chêne dans une forest élève ses branches épaisses au dessus de tous les arbres qui l'environnent. Il admiroit l'éclat de sa beauté, la riche pourpre de sa robe longue et flotante, ses cheveux noüez par derriere negligemment; mais avec grace, ce feu qui sortoit de ses yeux, et la douceur qui

* Rákóczi javítása.

** Rákóczi javítása a margón különbözö kísérletek után.

tor Telemachum in modestum silentium dejectis oculis compositus. Advenitur ad portam cavernae Calypso, ubi Telemachus obstupuit in apparentia simplicitatis rusticae omnes oculorum videre delicias: non hic aurum, non argentum, non marmor, non columnae, nec cernebantur statuae, sed antrum fornicato opere excisum lapillis et conchis celatum erat; peristromatum loco nascens vinea tenellos racemos suos in omnes extendat partes intemperatosque solis fervores recreantes Zephiri (sic!) loci hujus deliciosam conservaverant frigiditatem: scaturigines preterea dulci murmure prata violis et amarantis seminata pererrantes diversis in locis cristalinea (sic!) formabant balnea: mille nascentes flores vermiculato opere viridis tapetis ad instar antrum circumdabant, hic densa (sic!) aderat lucus ex iis plantatis arboribus, quae poma producut aurea, et quorum omni anni statione renascentes flores omnem odorum difundunt svavitatem; haec (sic!) lucus coronare videbatur prata et solis radiis impenetrabilem fingebat noctem; non hic aliud svaviter modulantium avicularum cantibus audiebatur aut murmure rivuli, qui se ex abrupto saxo precipitans cadebat in bulas (sic!) et plenus spuma fugiens findebat prata.

Antrum Deae declivio colis (sic!) erat, unde quandoque limpide glaciatum (sic!), quandoque amenter saxis irritatum (sic!) spectabatur mare, contra quae* gemens illidebatur et fluctus suos montium instar elevabat in altum; illic cernebatur** fluvius diversas formans insulas florentibus tiliis circumseptas altisque populis circumdatas, quae superba capita sua adusque nubes elevabant. Diversi harum insularum canales jocari videbantur in campis: hi suas perlucidas rapideolvebant [aquas]; hi placidas et dormientes sinebant currere nymphas (de nyilvân: lymphas), dum alii diversos percurrentes meandros contrario cursu scaturigines suas repetere [videbantur] volentes se quasi litora deserere non (kimaradt: posse) effingebant (sic!); apparebant e longinquo colles et montes, qui se perdebant in nubibus et quorum lepidae figurae deliciis oculorum exoptabile formabant horizon; vicini montes hederis coperiebantur (sic!), que pendentes formabant aureos, nec purpura rubican-dior (sic!) uva se sub densis fructu onerate (sic!) vineae foliis celare poterat ficus, olivae malaque punica et ceterae arbores coperiebant (sic!) campos et deliciosos formabant hortos.

temperoit cette vivacité. Mentor, les yeux baissez gardant un silence modeste suivoit Telemaque. On arriva à la porte de la Grotte de Calypso, où Telemaque fut surpris de voir avec une apparence de simplicité rustique tout ce qui peut charmer les yeux. On n'y voyoit ni or, ni argent, ni marbre, ni colonnes, ni tableaux, ni statües. Cette Grotte étoit raliée dans le roc en voutes pleines de rocailes et de coquilles; elle étoit tapissée d'une jeune vigne qui étoit également ses branches souples de tous côtez: les doux Zephirs conservoient en ce lieu malgré les ardeurs du Soleil une delicieuse fraîcheur; des fontaines coulant avec un doux murmure sur des prez, semez d'amaranthes et des violettes, formoient en divers lieux des bains aussi purs et aussi clairs que le cristal; mille fleurs naissantes émailloient ces tapis verts dont la Grotte étoit environnée; là on trouvoit un bois de ces arbres toufus qui portent des pommes d'or, et dont la fleur qui se renouvelle dans toutes les saisons, répand le plus doux de tous les parfums. Ce bois sembloit couronner ses plus belles prairies, et formoit une nuit que les rayons du Soleil ne pouvoient percer; là on n'entendoit jamais que le chant des oiseaux, ou le bruit d'un ruisseau, qui se précipitant du haut d'un rocher, tomboit à gros bouillons pleins d'écume, et s'enfuyoit au travers de la prairie.

La Grotte de la Déesse étoit sur le penchant d'une coline; de là on découvroit la mer quelquefois claire et unie comme une glace, quelquefois follement irritée contre les rochers, où elle se brisoit en gemissant, et élevant ses vagues comme des montagnes; d'un autre côté on voyoit une riviere où se formoient des Isles bordées de tilleuls fleuris, et de hauts peupliers qui portoient leurs têtes superbes jusques dans les nuës. Les divers canaux qui formoient ces Isles sembloient se joüer dans la campagne; les uns rouloient leurs eaux claires avec rapidité, d'autres avoient une eau paisible et dormante, et d'autres par de longs détours revenoient sur leurs pas comme pour remonter vers leur source, et sembloient ne pouvoir quitter ces bords enchantez. On appercevoit de loin des colines et des montagnes qui se perdoient dans les nues, et dont la figure bizare formoit un horizon à souhait pour le plaisir des yeux. Les montagnes voisines étoient couvertes de pampre verd qui pendoit en feston; le raisin plus éclatant que la pourpre, ne pouvoit se cacher sous les feüilles épaisses de la vigne accablée sous son fruit. Le Figuier, l'Olivier, le Grenadier, et tous les autres arbres couvroient la campagne, et en faisoient un grand jardin.

* Rákóczi javítása. — Eredetileg a fordító *glaciatum* után helyezte el az igét.

** Rákóczi javítása videbantur (?) helyett.

Calipso (sic!) demonstratis his naturae deliciis Telemacho ajebat, requiesce, vestes tuae madentes sunt, tempus eas mutandi adest, revidebimus demum nos et profecto cor tuum tangentes tibi enarabo (sic!) hystorias. Duxit Telemachum cum *Mentore** in loca remotissima et secreta, cavegne vicina *illi*** , ubi Dea morabatur. *Interea nympha-rum* (sic!) *cura magni incendebantur ignes****, quorum odor undique extendebatur novae hospitibus reliquentes (sic!) vestes; Telemachus videns sibi destinatum tunicam ex nivium candorem superante lana contextam clamidemque purpuream auro celatam perlustrans juvenilis letitiae magnifica queque considerantis naturali impetu ductus exhilarabatur.

Mentor**** porro gravi et severo vocis tono allocutus Telemachum: haecne sunt, o Telemace (sic!), cogitationes, inquit, quae cor filii Ulyssis occupare debent? Cogites oportet potius sustinere reputationem patris tui et te persequenter vincere fortunam: adolescens, qui faeminarum ad instar luxum amat, sapientia et gloria indignus est, nec enim illa nisi cordi adversa pati et delicias conculcare scienti debetur. Telemachus vero subridens: utinam me Dii perdant potius, inquit, quam cor meum voluptatibus deditum esse patiantur! non, non Ulyssis filius voluptatibus et deliciis effeminatae vitae vincetur, sed quis coelorum favor hanc Deam aut mortalem invenire fecit, quae nos bonis cumulat.

Time, reponit (sic!) Mentor, ne te malis cumulet, time decipientem eius *blanditiam* [dulcores]***** plus scopulis, quae navim tuam disruperant; non enim naufragium, non mors minus affrosa (sic!) est, quam deliciae virtutem insilientes (sic!): cave credere ea, qua (sic!) tibi dictura est, praesumptuosa enim juvenus (sic!) sibi totum a semet ipsa promittit (sic!), quamvis fragilem, totum se posse credit, et sine praecautione (sic!) sibi fidens nihil sibi metuendum esse judicat. Cave auscultare dulces et adulantes voces Calypso que in tuum *svaviter****** gliseent cor, sed time celatum venenum, diffide temet (sic!) ipsi et auscultata consilia mea.

* Rákóczi beszúrása.

** Rákóczi beszúrása.

*** Rákóczi javítása (Nymphae interea curatu habuerant magnosque incenderant ignes — helyett). E javítás folytán a mondat vége értelmetlenné vált: novae hospitibus *reliquentes* vestes. A szöveg értelme megkívánja az eredeti fordításból a *Nymphae* megtartását!

**** Rákóczi beszúrása.

***** Dulcores áthúzza, blanditiam: Rákóczi javítása a margón.

***** Rákóczi javítása a margón jucundum helyett.

Calypso ayant montré à Telemaque toutes ces beautés naturelles, luy dit: Reposez-vous, vos habits sont mouillés, il est tems que vous en changiez, ensuite nous nous reverrons, et je vous raconterai des histoires dont vôtre coeur sera touché. En même tems elle le fit entrer avec Mentor dans le lieu le plus secret et le plus reculé d'une Grote voisine de celle où la Déesse demuroit. Les Nymphes avoient eu soin d'allumer en ce lieu un grand feu de bois de cedre, dont la bonne odeur se répandoit de tous côtez; et elles y avoient laissé des habits pour les nouveaux hôtes. Telemaque voyant qu'on lui avoit destiné une tunique d'une laine fine, dont la blancheur effaçoit celle de la neige, et une robe de pourpre avec une broderie d'or, prit le plaisir qui est naturel à un jeune homme en considérant cette magnificence.

Mentor lui dit d'un ton grave et severe: Est-ce donc là, ô Telemaque! les pensées qui doivent occuper le coeur du fils d'Ulysse? Songez plutôt à soutenir la reputation de vôtre pere, et à vaincre la fortune qui voue persecute. Un jeune homme qui aime à se parer vainement comme une femme, est indigne de la sagesse et de la gloire. La gloire n'est dûë qu'à un coeur qui sçait souffrir la peine et fouler aux pieds les plaisirs.

Telemaque répondit en soupirant: Que les Dieux me fassent périr plutôt que de souffrir que la molesse et la volupté s'emparent de mon coeur. Non, non, le fils d'Ulysse ne sera jamais vaincu par les charmes d'une vie lâche et effeminée: mais quelle faveur du Ciel nous a fait trouver après nôtre naufrage cette Déesse ou cette mortelle qui nous comble de biens?

Craignez, lui repartit Mentor, qu'elle ne vous accable de maux, craignez ses trompeuses douceurs plus que les écüeilis qui ont brisé vôtre navire. Le naufrage et la mort sont moins affreux que les plaisirs qui attaquent la vertu; gardez-vous bien de croire ce qu'elle vous racontera: la jeunesse est présomptueuse, elle se promet tout d'elle-même, quoique fragile, elle croit pouvoir tout, et n'avoir jamais rien à craindre; elle se confie legèrement et sans précaution. Gardez-vous d'écouter les paroles douces et flatueuses de Calypso, qui se glisseront avec plaisir dans vôtre coeur; craignez ce poison caché; défiez-vous de vous-même, et attendez toujours mes conseils.

Tantum ad (sic!) eos expectandam Calypso revertuntur; nymphae vero spiratiles crinibus et candidis indutae vestibis fragiles quidem aposuere (sic!) dapes, sed gustibus et munditiis exquisitissimas; non hinc (sic!) alia videbantur fercula, quam aut aves retibus captae aut ferae venando sagittis ipsarum perfixae; vinum nectare dulcius ex argenteis et aureis vasis fluebat in aurea floribus coronata pocula, et illico omnes, quos vel ver promittit vel autumnus terrae profudit fructus, apponebantur in corribus. Quatuor praeterea juniores Nymphae inchoavere concentum: decantabant deorum cum Gigantibus conflictum, subsequenter amores Iovis cum Semele; nativitatem Bachi (sic!) et educationem a vetula Silenna (sic!) moderatam, cursum Hypomenis (sic!) et Atalantis (sic!) pomis aureis in hortis Hesperidum collectis victa. Canebatur tandem in bello Trojano eveniens Ulyssis conflictibus (sic! *conflictus* helyett), cujus adusque caelos elevabat sapientia. Prima Nympharum Leuctoja (sic!) iungebat suavis vocis sua lyra (sic!) concentum; lachrimae Thelemaci ad auditum nominis patris sui de gennis (sic!) ejus profluentes novum pulchritudini eius addebant splendorem, sed dum Calypso eum ab edendo impeditum et dolore correptum esse videret, dato signo Centaurorum cum Lapitibus (sic!) conflictus, Orphaei ad educendam Euridicem (sic!) charam consortem suam in inferos descensus decantatus est finitisque epulis Dea Thelemacum (sic!) arripiens talibus affata est:

Fili magni Ulyssis, vides favores, quibus te hic recipio. Immortalis sum, nec ullus mortalium hanc ingredi potest insulam sine temeritatis suae poena; nec enim naufragium tuum te indignationi meae eriperet, si te amore non prosequerer; communis haec fortuna Ulyssi erat, sed eheu! ea uti nescivit. Diu eum in hac insula retenueram (sic!), nec nisi ipsius erat una mecum immortalitate frui, sed caeca ejus patriam suam revidendi passio has eum repudiare facit foelicitates. Tu vides, quid perdidit, providendo quod nunquam revidebit Itacco (sic!); me deserere voluit, abiit et ultionem meam de eo tempestas sumpsit. Navis enim eius ventorum lus facta in undis sepulta est. Utere tam tristi exemplo naufragi ejus, nec enim eum videndi, nec post eum in insula Itacci (sic!) regnandi spes tibi superesse potest. Consolare de amissione ejus, dum divinitatem et te felicem reddentem et regnum tibi offerentem invenisti; longis his Dea discursibus addiderat de felicitate Ulyssis apud eam commorantis, narrabat praeterea eventus ejus in caverna Cyclopi Polyphaemae (sic!), et apud Anti-

Ensuite ils retournerent auprès de Calypso qui les attendoit. Les Nymphes, avec leurs cheveux tressez et des habits blancs, servirent d'abord un repas simple, mais exquis pour le goût et pour la propreté. On n'y voyoit aucune autre viande que des oiseaux qu'elles avoient pris dans les filets, ou des bêtes qu'elles avoient percées de leurs flèches à la chasse, un vin plus doux que le nectar couloit des grands vases d'argent dans des tasses d'or couronnées de fleurs. On apporta en même tems dans des corbeilles tous les fruits que le Printems promet, et que l'automne répand sur la terre. Quatre jeunes Nymphes se mirent à chanter. D'abord elles chanterent le combat des Dieux contre les Geants, puis les amours de Jupiter et de Semele, la naissance de Bachus et de son éducation conduite par le vieux Silenne, la course d'Hypomene et d'Atalante, qui fut vaincûe par le moyen des pommes d'or cueillies au Jardin des Hesperides. Enfin la guerre de Troie fut aussi chantée, les combats d'Ulysse et sa sagesse furent élevés jusqu'aux Cieux. La premiere des Nymphes qui s'appelloit Leucothoë, joignit les accords de sa lyre à ces douces voix. Quand Telemaque entendit le nom de son pere, les larmes qui coulerent le long de ses jouës, donnerent un nouveau lustre à sa beauté. Mais comme Calypso aperçût qu'il ne pouvoit manger et qu'il étoit saisi de douleur, elle fit signe aux Nymphes, et à l'instant on chanta le combat des Centaures avec les Lapithes, et la descente d'Orphée aux Enfers pour en retirer sa chere Euridice. Quand le repas fut fini, la Déesse prit Telemaque et lui parla ainsi.

Vous voyez, Fils du grand Ulysse, avec quelle faveur je vous reçois ici, je suis immortelle. Nul mortel ne peut entrer dans cette Isle, sans être puni de sa témérité; et vôtre naufrage même ne vous garantiroit pas de mon indignation, si d'ailleurs je ne vous aimois. Vôtre pere a eu le même bonheur que vous; mais hélas! il n'a pas sçu en profiter. Je l'ai gardé long-tems dans cette Isle, il n'a tenu qu'à lui d'y vivre avec moi dans un état immortel: mais l'aveugle passion de revoir sa miserable patrie, lui fit rejeter tous ces avantages. Vous voyez tout ce qu'il a perdu pour revoir Ithaque qu'il ne reverra jamais. Il voulut me quitter, il partit, et je fus vangée par la tempête. Son vaisseau après avoir été le jouët des vents, fut enseveli dans les ondes. Profitez d'un si triste exemple: après son naufrage vous n'avez plus rien à esperer, ni pour le revoir, ni pour regner jamais dans l'Isle d'Ithaque après lui. Consolerez-vous de l'avoir perdu, puisque vous trouvez une Divinité prête à vous rendre heureux, et un Royaume qu'elle vous offre. La Déesse ajoûta à ces

phaten Regem Laestrigonum neque oblita est edicere, quid ipsi in insula Circae, filiae solis, acciderit et pericula, quae in Scilla et Charybdi incurerat. (sic!).

Repraesentarat praeterea ultimam ab Neptuno (derelicta ea) concitatam tempestatem, ut eum in ea periisse significaret; adventum tamen ejus ad insulas Phaeaciorum subticuit: Thelemacos (sic!) tamen, qui se ob favorabilem Calypos (sic!) receptum* nimis quam proptum letitiae dederat, tam artes ejus, quam sapiens Mentoris consilium dignoscens paucis reposuit (sic!): ignosce, o Dea, dolori meo, a quo nunc nonnisi affligi permittor; fors subsequenter fortior futurus fortunae mihi oblatae gustare delicias; permittite (sic!) me hoc momento deplorare patrem, quod illum meruisse melius me noscere potes.

Neu (sic!) Calypso eum plus premere tunc ausa fuerat, sed se a memoria Ulyssis attentam (sic!) fingens, ut cor ejus tangendi media eo melius dignosceret, naufragii sui eventum disquisivit, et quomodo ad ejus ap (hozzáírva) pulit littora? recitatio inquit, infortuniorum meorum nimis longa foret; non, non, dicit illa anxia, scire desidero, accelera narrationem eorum; quam diu desideranti eidem negare non potuit, et taliter eam affatus est:

Itacco (sic!) discesseram, ut a regibus ab (sic!) ex helyett) obsidione Trojana reducibus aliquid de patre meo audire potuissem. Attenti fuerant de discessu meo proci matris meae, Penelope, quamvis perfidiam eorum noscens illum eis celare volueram. Nec Nestor, quem in Pyllos (sic!) vidi, nec Maenelas (sic!), qui me Lacaedemoniis (sic!) amice receperat, an pater invisisset, me docere poterant. Taliterque dubiae et incertae vitae pertesum iter in Siciliam resolveram (sic!), quo patrem meum a ventis rejectum esse audivi. Sed sapiens Mentor, quem praesentem vides, temerario ausui meo semet opposuerat, hinc enim Cyclopes monstrosos (sic!) et homines devorantes Gigantes, illinc Aenaeae (sic!) et Trojanas classes (sic!), quae illa pernavigabant littora, repraesentabat. Trojani, dicebat ille, omnibus Graecis infelicissimi sunt et nil eis gratius accidere possit, quam filii Ulyssis effundere sanguinem. Revertere, continuabat, potius Itac cum (sic!), ubi fors et pater tuus Diis charus te citius aderit, cujus si Dii perditionem re-

paroles de longs discours pour raconter combien Ulysse avoit été heureux auprès d'elle: elle raconta ses aventures dans la caverne du Cyclope Poliphème, et chez Antiphates Roi des Lestrigons: elle n'oublia point ce qui lui étoit arrivé dans l'Isle de Circé, fille du Soleil, et les dangers qu'il avoit courus entre Scille et Charibde.

Elle representa la dernière tempête que Neptune avoit excitée contre lui, quand il partit d'auprès d'elle, voulant faire entendre qu'il étoit péri dans ce naufrage, et elle supprima son arrivée dans l'Isle des Phaeaciens. Telemaque qui s'étoit d'abord abandonné trop promptement à la joye d'être si bien traité par Calypso, reconnut enfin son artifice et la sagesse des conseils que Mentor venoit de lui donner: il répondit en peu de mots, ô Déesse! pardonnez à ma douleur, maintenant je ne puis que m'affliger; peut-être que dans la suite j'aurai plus de force pour goûter la fortune que vous m'offrez: laissez-moi en ce moment pleurer mon pere, vous sçavez mieux que moi combien il merite d'être pleuré.

Calypso n'osa d'abord le presser davantage, elle feignit même d'entrer dans sa douleur, et de s'attendrir pour Ulysse: mais pour mieux connaître les moyens de toucher son coeur, elle lui demanda comment il avoit fait naufrage, et par quelles aventures il étoit sur ses côtes. Le recit de mes malheurs, dit-il, serait trop long: Non, non, répondit-elle, il me tarde de les sçavoir, hâtes-vous de me les raconter; elle le pressa long-tems. Enfin il ne put lui résister; et il parla ainsi:

J'étois parti d'Ithaque pour aller demander aux autres Rois revenus du siège de Troye, des nouvelles de mon pere. Les amans de ma mere Penelope furent surpris de mon départ; J'avois pris soin de le leur cacher, connoissant leur perfidie. Nestor, que je vis à Pilos, ni Menelas qui me reçût avec amitié dans Lacedemone, ne purent m'apprendre si mon pere étoit encore en vie. Lassé de vivre toujours en suspens et dans l'incertitude, je me résolus d'aller dans la Sicile, où j'avois ouï dire que mon pere avoit été jetté par les vents. Mais le sage Mentor que vous voyez ici present, s'opposoit à ce temeraire dessein; il me representoit d'un côté les Cyclopes, Geans monstrueux qui devoient les hommes, de l'autre la Flote d'Enée et des Troiens qui étoient sur ces côtes. Les Troyens, disoit-il, sont animes contre tous les Grecs mais sur tout ils répandroient avec plaisir le sang du fils d'Ulysse. Retournez, continuoit-il, en Ithaque peut-être que vôtre pere, aimé des Dieux, y sera aussi-tôt que vous;

* Betoldás a margón.

solverunt (sic!), nec unquam patriam suam revidere debet, ad minimum ut eum ulciscaris, matrem liberes sapientiamque tuam omni populo demonstres; necessum est, ut in te Graecia videat Regem Regno tam dignum, quam unquam Ulysses fuerit. Verba haec salutaria fuerant, sed ad sequenda ea prudentia aberat; non enim nisi passiones meas auscultaveram; tanta tamen me Mentor dilectione persecutus fuit, ut in omnibus temerariis et contra consilium ejus susceptis itineribus meis me sequi voluerit.

Loquente eo Calypso Mentorem admirans aspexerat. Credebat enim in eo se quid divinitatis sentire, sed confusas cogitationes suas distinguere non poterat, unde timoris et diffidentiae plena ad visum hujus incogniti perstiterat timens, ne ejus penetraretur anxietas. Continua, dicebat, Telemace, et satisfac curiositati mea (sic!).

Favorabilis sat diu fuerat nobis ventus ad petendam Siciliam (narrabat Thelemacus), sed subito atra tempestas nobis profunda nocte circumdatis caelum ab oculis (sic!) erripuit. Nec nisi coruscationum fulgoribus clasim (sic! *classem helyett*) pari nobis periculo subjectam, percipientes, eam Aenaeae (sic!) esse cognovimus. Non haec nobis minus scopulis timenda fuerat, nec nisi tunc, sed nimis tarde conceperam id, quod imprudens juvenilis ardor me intente considerare vettaverat (sic! *vetuerat helyett*). Apparebat mihi in hocce periculo Mentor non solum firmus et intrepidus, sed ordinario laetior. Ille me animaverat et mihi ab ipso extraordinarias vires inspirari senseram. Ille tranquillum confuso naclero mandata dederat, dicebamque ei: Chare Mentor, cur tua repudiavi consilia? nonne infortunatus sum mihimet ipsi plus credidisse in hac aetate, quae nec futurorum provisionem, nec praeteritorum experientiam, nec praesentium moderationem admittit. O, si unquam sane tempestatem evaserimus! mihimet ipsi prout periculosissimo inimico diffidam tibi que solum, Mentor amice, credam. Qui subridens respondit: non tecum errores commissos (sic!) expostulabo, quos te sentire sufficit; prosint igitur in futurum moderare desideria tua; sed cum pericula evaserimus, fors et praesumptio redibit. Nunc praevidenda et timenda pericula sunt, quae dum institerint, contemni debent. Sis igitur dignus Ulyssis filius, monstra cor maius periculis te minantibus. Svavitatis et audaciae sapientis Mentoris me delectabat, sed adhuc magis attonitus fui, dum (sic!) eius dexteritatem viderem, qua nos liberavit.

mais si les Dieux ont résolu sa perte, s'il ne doit jamais revoir sa patrie, du moins il faut que vous alliez le venger, délivrer votre mere, montrer votre sagesse à tous les peuples, et faire voir en vous à toute la Grece un Roi aussi digne de régner que le fut jamais Ulysse lui-même. Ses paroles étoient salutaires, mais je n'étois pas assez prudent pour les écouter, je n'écoutois que ma passion; et le sage Mentor m'aima jusqu'à me suivre dans un voyage téméraire que j'entreprendois contre ses conseils.

Pendant qu'il parloit, Calypso regardoit Mentor, elle étoit étonnée; elle croyoit sentir en lui quelque chose de divin; mais elle ne pouvoit démêler ses pensées confuses: ainsi elle demuroit plaine de crainte et de défiance à la veüe de cet inconnu? mais elle apprehenda de laisser voir son trouble. Continuez, dit-elle à Telemaque, et satisfaites ma curiosité. Telemaque reprit ainsi:

Nous eûmes assez long tems un vent favorable pour aller en Sicile; mais en suite une noire tempête déroba le Ciel à nos yeux, et nous fûmes enveloppez dans une profonde nuit: à la lueur des éclairs nous aperçûmes d'autres Vaisseaux exposez au même péril, et nous reconnûmes bien-tôt que c'étoient les Vaisseaux d'Enée; ils n'étoient pas moins à craindre pour nous, que les rochers. Alors je compris, mais trop tard, ce que l'ardeur d'une jeunesse imprudente m'avoit empêché de considerer attentivement. Mentor parut dans ce danger non seulement ferme et intrépide, mais plus guai qu'à l'ordinaire; c'étoit lui qui m'encourageoit: je sentois qu'il m'inspiroit une force extraordinaire: il donnoit tranquillement tous les ordres, pendant que le Pilote étoit troublé. Je lui disois, mon cher Mentor, pour quoi ai-je refusé de suivre vos conseils? Ne suis-je pas malheureux d'avoir voulu me croire moi-même dans un âge où l'on n'a ni prévoyance de l'avenir, ni expérience du passé; ni moderation pour ménager le présent? O! si jamais nous échapons de cette tempête, je me défierai de moi-même comme de mon plus dangereux ennemi! C'est vous Mentor, que je croirai toujours. Mentor en souriant me répondit: Je n'ai garde de vous reprocher la faute que vous avez faite, il suffit que vous la sentiez et qu'elle vous serve à être une autre fois plus modéré dans vos desirs. Mais quand le péril sera passé, la présomption reviendra peut-être: il faut toujours le prévoir et le craindre: mais quand on y est. il ne reste plus qu'à le mépriser. Soyez donc le digne fils d'Ulisse, montrez un coeur plus grand que tous les maux qui vous menacent. La douceur et le courage du sage Mentor me charmoient, mais je fus encore bien plus surpris, quand je vis avec quelle adresse il nous délivra.

Dum caelum clarescere caeperat, prope Trojanis (sic!) existentes nos cognovissent. Sed Mentor videns unam de earum navibus nostrae quasi similem certis floribus coronata prora et a tempestate se motam et errantem. Capita nostra similibus floribus coronare acceleravit, eosque ligulis similis coloris, prout Trojanis, alligaverat, mandans remigibus, ut se quantum possent, per scamna sua inclinarent, ne per inimicos cognoscerentur. Transimus itaque per mediam classim (sic!) illorum ipsis clamores prae laetitia edentibus, crediderant enim se socios perditos revidere; violentia maris et ventorum nos sat diu cum illis navigare adigaverat (sic! *adegerat* helyett), sed tandem nobis paululum remanentibus dum eos ventorum impetus Affricam (sic!) versus impulerat, omnium virium nostrorum conatu et remorum impulsu vicina Siciliae littora tetigimus.

Appulimus quidem, sed id, quod querabamus non classe Trojana, quae nos fugere fecit, (kimaradt *minus*!) funestius fuerat: alios in iis oris Siciliae invenimus Trojanos Graecis infensissimos. Regnavit ibi senex Acestes, qui e Troja exiverat, et vix ad arenosa littorum pervenimus, incolae nos aut alios populos insulae ad eos invadendos armatos, aut advenas ad occupandam terram eorum advenisse credebant. Combusserant navim nostram primo impetu, trucidarant socios nec nisi Mentorem et me reservarant, ut nobis Acesti praesentatis rescire valerent unde? et ad quid agendum venissemus? Manibus igitur religatis civitatem intravimus, nec nostram retardaverant mortem, nisi ut populo crudeli spectaculo esse possimus, dum (sic!) nos Graecos esse resciverint.

Taliter praesentamur immediate Acesti, qui sceptrum manu gerens suos iudicaverat populos et ad solemne praepaverat (sic! *praeparaverat* helyett) sacrificium. Severo nos ille tono interrogaverat, quae nos (sic!) sit causa itineris et patria? Acceleravit Mentor responsum et ajit: ex magnaes Hesperidis advenimus oris, nec nostra abinde longe dissita est patria; taliter evitans nos Graecos esse dicere. Sed Acestes non nos ultra audire volens nos advenas intentiones suas celare volentes esse credit, et ut nos captivos ad pascendos greges in vicinas silvas mitteret, mandavit. Durior morte haec videbatur conditio et: o Rege (sic! *Rex* helyett) (clamaveram), fac nos mori potius, quam tam indigno subijci tractamento; scias me esse Thelemacum (sic!) sapientis Ulissis (sic!)

Les Troyens dans le moment où le Ciel commençoit à s'éclaircir, nous voyant de près, n'aueroient pas manqué de nous reconnoître. Il remarqua un de leurs Vaisseaux presque semblable à celui des nôtres que la tempête avoit écarté, et dont la poupe étoit couronnée de certaines fleurs. Il se hâta de mettre sur nôtre tête des couronnes de fleurs semblables, il les attacha lui-même avec des bandelettes de la même couleur que celles des Troyens. Il ordonna à tous nos Rameurs de se baisser le plus qu'ils pourroient le long de leurs bans, pour n'être point reconnus des ennemis; en cet état nous passâmes au milieu de leur flote; ils pousserent des cris de joye en nous voyant, commé en revoyant les Compagnons qu'ils avoient perdus: nous fûmes même contraints par la violence de la mer d'aller assez long-tems avec eux; enfin nous demeurâmes un peu derriere: et pendant que les vents impetueux les pousoient vers l'Afrique, nous fîmes les dernieres efforts pour aborder à force de rames sur la côte voisine de Sicile.

Nous y arrivâmes en effet, mais ce que nous cherchions n'étoit guères moins funeste que la flote qui nous faisoit fuir. Nous trouvâmes sur cette côte de Sicile d'autres Troyens ennemis des Grecs; c'étoit là que regnoit le vieux Aceste sorti de Troie. A peine fûmes-nous arrivés sur ce rivage, que les habitans crurent que nous étions, ou d'autres peuples de l'Isle armez pour les surprendre, ou des étrangers qui venoient s'emparer de leurs terres. Ils brûlent nôtre vaisseau dans le premier emportement; ils égorgent tous nos compagnons; ils ne réservent que Mentor et moi pour nous presenter à Aceste, afin qu'il pût sçavoir de nous quels étoient nos desseins, et d'où nous venions. Nous entrons dans la ville les mains liées derriere le dos, et nôtre mort n'étoit retardée que pour nous faire servir de spectacle à un peuple cruel, quand on sçauroit que nous étions Grecs.

On nous presenta d'abord à Aceste, qui tenant son sceptre d'or en main, jugeoit les peuples et se préparoit à un grand sacrifice. Il nous demanda d'un ton severe quel étoit nôtre païs, et le sujet de nôtre voyage. Mentor se hâta de répondre et lui dit: Nous venons des côtes de la grande Hesperie, et nôtre patrie n'est pas loin de là, ainsi il évita de dire que nous étions Grecs. Mais Aceste sans l'écouter davantage, et nous prenant pour des étrangers qui cachaient leur dessein, ordonna qu'on nous evoyât dans une Forêt voisine où nous servirions en esclaves sous ceux qui gouvernoient les troupeaux. Cette condition me parut plus dure que la mort; je m'écriai: O Roi! faites-nous mourir plutôt que de nous traiter si indignement, sçachez que je suis Telemaque fils du sage

regis Itacci (sic!) filium et si patrem per tot maria quaesitum nec invenire, nec repatriare nec servitutem evitare possum, aufer vitam, quam supportare nequeo. Vix haec verba edixeram, cum totus populus emotus conclamaverat: perire debere crudelis Ulyssis filium, cujus artes Trojam subverterant. Filiis (helyesen: *Fili*) Ulyssis, dixerat Acestes, non sanguinem tuum manibus tot Trojanorum, quos pater tuus ad nigrae (sic!) Cocitis (sic!) ripas detruserat, denegare valeo, et tibi et ei, qui te ducit, pereundum est. Illicoque unus adstantium senum è turba Regis proposuerat, ut nos super Anchisis tumulo immolare faciat. Sanguis, dicebat ille, horum erit acceptus umbrae hujus herois; Aeneas quoque dum (sic!) hocce sacrificium resciverit, commovebitur videns, quanto eum amore prosequeris, quem solum in mundo dilexerat. Aplauderat (sic!) unusquisque propositioni huic, nec amplius nisi de nostra immolatione cogitaverant. Jam ad Anchisis ducebamur tumulum et erecta videbantur altaria sacro igne corruscantia (sic!); clavaqua nos perfodere debebat, erat prae oculis (sic!); floribus coronati eramus, nec amplius modus aderat, qui vitam nostram protegere potuisset. Factum denique de nobis erat, dum Mentor tranquille (sic!) ad Regis eloquium admitti petierat: O! Acestes, dicens: si (sic! hiányzik *non*) infortunia juvenis Thelemaci, qui nunquam arma contra Trojanos strinxit, propria ad minimum commoveat utilitas. Scientia praesagiorum voluntatum Deorum, quam acquisivi, me facit cognoscere, quod ante trium dierum defluxum (sic!) populis barbaris, qui torrentis ad instar ad inundandam civitatem tuam ex altitudine montium et ad devastandum regnum tuum (hiányzik a *veniunt*), invaderis. Festina praevenire eos, arma populum tuum, nec unum perde momentum in reducendis gregibus intra maenia tua. Si praedictio haec falsa fuerit, liber esto ad immolandos nos postriduum, si e contra vera, recordare non eius vitam adimendam esse, qui eam tibi dederunt. Mirabatur Acestes has Mentor's voces, quas a nullo mortalium tanta certitudine prolatas unquam ab alio audiverat. Video bene, O Advena! respondit, quod Dii, qui tam male tecum repartiti (sic!) sunt fortunae dona, omni prosperitate aestimabiliorem tibi cesserunt sapientiam. Retardavit illico sacrificium et sine dilatione mandata dederat ad praeveniendos insultus, quos Mentor praedixerat. Undique videbantur trementes faeminae (sic!), curvati senes, infantes vagentes (sic!) et pueri civitatem petentes, mugentes (sic!) properabant boves et pingvibus relictis pascuus belantes (sic! *balantes helyett*) currebant oves, nec pro (sic!) eis stabula reperiri poterant. Parte ex omni confusus hominum se allidentium et prementium audiebatur susurrus, qui se cognoscere non poterant, et

Ulysse, Roi des Ithaciens; je cherche mon pere dans toutes les mers: si je ne puis ni le trouver, ni retourner dans ma patrie, ni éviter la servitude, ôtez-moi la vie que je ne sçaurois supporter. A peine eus-je prononcé ces mots, que tout le peuple émû s'écria, qu'il faloit faire périr le fils de ce cruel Ulysse, dont les artifices avoient renversé la ville de Troye. O fils d'Ulysse! me dit Aceste, je ne puis refuser vôtre sang aux manes de tant de Troyens que vôtre pere a précipitez sur les rivages du noir Cocyte. Vous et celui qui vous mène, vous perirez. En même tems un veillard de la troupe proposa au Roi de nous immoler sur le tombeau d'Anchise. Leur sang, disoit-il, sera agréable à l'ombre de ce Heros; Enée même, quand il sçaura un tel sacrifice, sera touché de voir combien vous aimez ce qu'il avoit de plus cher au monde. Tout le monde applaudit à cette proposition; et on ne songea plus qu'à nous immoler: déjà on nous menoit sur le tombeau d'Anchise, où l'on avoit dressé deux Autels, où le feu sacré étoit allumé. Le glaive qui devoit nous percer étoit devant nos yeux, on nous avoit couronné de fleurs, et nulle composition ne pouvoit garantir nôtre vie; c'étoit fait de nous, quand Mentor demanda tranquillement à parler au Roi, il lui dit: ô Aceste! si le malheur du jeune Telemaque qui n'a jamais porté les armes contre les Troyens, ne peut vous toucher, du moins que vôtre propre interêt vous touche. La science que j'ai acquise des présages et de la volonté des Dieux, me fait connoître qu'avant que trois jours soient écoulés, vous serez attaqué par des peuples barbares qui viennent comme un torrent du haut des montagnes pour inonder vôtre ville, et pour ravager tout votre país: hâtez-vous de les prévenir, mettez vos peuples sous les armes, et ne perdez pas un moment pour retirer au dedans de vos murailles les riches troupeaux que vous avez dans la campagne; si ma prediction est fautive, vous serez libre de nous immoler dans trois jours; si au contraire elle est véritable, souvenez vous qu'on ne doit pas ôter la vie à ceux de qui on la tient. Aceste fut étonné de ces paroles que Mentor lui disoit avec une assurance qu'il n'avoit jamais trouvée en aucun homme. Je vois bien, répondit-il, ô étranger, que les Dieux qui vous ont si mal partagé pour tous les dons de la fortune, vous ont accordé une sagesse qui est plus estimable que toutes les prosperitez. En même tems il retarda ce sacrifice, et donna avec diligence les ordres nécessaires pour prévenir l'attaque dont Mentor l'avoit averti. On ne voyoit de tous côtez que des femmes tremblantes, des vieillards courbez, des petits enfans les larmes aux yeux qui se retiroient dans la Ville. Les boeufs mugissans et les brebis belantes venoient en foule, quittant les gras pâturages,

ignotos pro amicis reputantes incerto passu discurrebant. Primarii civitatis se aliis sapientiores credentes, Mentorem impostorem esse et falsis fictionibus vitam suam salvare voluisse imaginabantur. Necdum tertius finiebatur dies, cum similibus repleti fuissent cogitationibus, in declivis vicinorum montium pulverum videbantur elevari turbines et innumerabilis barbarorum armatorum comparebat exercitus.* *II*, qui sapientis Mentoris praedictionem contemperant, suos cum armentis perdiderant captivos. Et Rex Mentori dixit: obliviscor vos Graecos esse, inimici nostri in fideles convertuntur amicos. *Dii* enim vos ad salvandos nos miserunt; non minus a tuo valore, quam a sapientia verborum tuorum expecto; festina ad adjuvandos nos.

et ne pouvant trouver assez d'étables pour être mis à couvert; c'étoit de toutes parts des bruits confus de gens qui se pousoient les uns les autres, qui ne pouvoient s'entendre, qui prenoient dans ce trouble un inconnu pour leur ami, et qui couraient sans sçavoir où tendoient leurs pas. Mais les principaux de la ville se croyant plus sages que les autres, s'imaginoient que Mentor étoit un imposteur qui fait une fausse prediction pour sauver sa vie. Avant la fin du troisième jour, pendant qu'ils étoient pleins de ces pensées, on vit sur le penchant des montagnes voisines un tourbillon de poussiere, on apperçût une troupe innombrable de barbares armez: ceux qui avoient méprisé la sage prediction de Mentor perdirent leurs esclaves et leurs troupeaux, le Roi dit à Mentor: J'oublie que vous êtes des Grecs. Nos ennemis deviennent nos amis fideles. Les Dieux vous envoient pour nous sauver; je n'attens pas moins de votre valeur que de la sagesse de vos paroles, hâtez-vous de nous secourir.

Az összevetésből láthatjuk, hogy a latin fordítás általában híven követi az eredetit, bár néhol nem teljes vagy nem egészen érthető, talán azért, mert másolatról van szó. A nyelvhelyességi problémákat a szövegben jeleztem, az értelmi eltérésekre az alábbiakban utalok. Az első két mondatot a fordító összevonja és érdekes módon *nimfák* helyett *szolgálólányokat* használ. Kisebbségi eltérést találunk a következő mondat fordításában is: *Les montagnes voisines étoient couvertes de pampre verd, qui pendoit en festons; le raisin, plus éclatant que la pourpre, ne pouvoit se cacher sous les feuilles épaisses de la vigne accablée sous son fruit.* A fordító ezt írja: *Vicini montes hederis coperiebantur* (sic!), *que pendentes formabant aureos nec purpura rubicandior* (sic!) *uva se sub densis fructu onerate* (sic!) *vineae foliis celare poterat.* Az aureus (aranypézn) nem szerepel az eredetiben.

Nem lehet kétségbevonni, hogy az átültető kitűnően ismerte mind a két nyelvet, mégis néhol franciás kifejezéseket használ a latinban. Amikor Mentor inti tanítványát, hogy ne hallgasson Calypso csábításaira, többek között ezt mondja: *Le naufrage et la mort sont moins affreux que les plaisirs qui attaquent la vertu.* Ez a latin fordításban így hangzik: *non enim naufragium, non mors minus affrosa est, quam deliciae virtutem insilientes.* A jó latinság természetesen a *terribilis* szót, vagy valamelyik szinonímáját kívánta volna meg.

Más hasonló, franciából átvett sajátosságok ellenére a fordító magyar volt. Erre hadd idézzek néhány példát: Calypso elítéli Ulysses magatartását, aki nem akart ott maradni szigetén, s nem kívánta a halhatatlanságot. *L'aveugle passion de voir sa miserable patrie lui fit rejeter tous ces avantages* — mondja ő. A fordító a *misérable* kifejezést elhagyja és a következőképpen adja vissza az eredetit: *caeca ejus patriam suam revidendi passio has eum repudiare facit foelicitates.* Nyilvánvaló, hogy csak a kuruc szabadságharc szemléletében

* A fordítás hiányos. A „hitetlenekre” vonatkozó mondat kimaradt.

tarthatták lehetetlennek a *nyomorult*, *nyomorúságos*, *szerencsétlen* stb. jelző használatát a *hazával* kapcsolatban. Trautwein fordításában ilyen fenntartással nem találkozunk. Ott ez a szöveg: *At miserae patriae inconsultus amor sprevit haec commoda*. Haller Lászlót sem befolyásolta a kuruc hazaszemlélet, mert így fordít: *Mind-azáltal meg-vetette nyomorult hazája látásának vak kívánsága illy nagy szerencsáját*. Zoltán Józsefnél pedig ezt látjuk: *De az ő nyomorult hazájába való vissza-menetelnek vak kívánsága meg-vettette véle mind e boldog állapotot*. Mindezek alapján azt hiszem, itt nemcsak a fordítási hűség kérdéséről van szó, hanem sokkal többről.

Érdekes talán még egy eltérésre felfigyelni az *aventure* szó fordításával kapcsolatban. Amikor Calypso úgy érzi, hogy túl messzire ment szerelmének felajánlásában, arra kéri Telemachost, hogy mesélje el hajótörésének történetét és azokat a kalandokat, amelyek e partok felé sodorták. Franciául ez így hangzik: *Elle lui demanda comment il avoit fait naufrage et par quelles aventures il étoit sur ses côtes*. Ezt a mi fordítónk így adja vissza: *naufragii sui eventum disquisivit, et quomodo ad ejus appulit littora*. Trautwein fordításában ez áll: *super naufragio, quod fecisset, multa interrogat, quique huc terrarum ipsum egisset casus*. Most tekintsünk el attól, hogy a *kaland* szót a Rákóczi-szabadságharc fordítója a hajótöréshez kapcsolta, csak arra figyeljünk fel, hogy az egyik fordító *eventust*, a másik *casust* használ. Haller László magyarul ezt a megoldást találja: *az ő hajó-törésének módjárul, és ezen sziget rév partjához-való ki-vettetéséről kezdett értekeződni*. Zoltán József így fordít: *kérdé tőlle, miképen esett volna az ő hajó-törése, és miképen történt volna az ő e kö-sziklákra való jövetele*. Nyilvánvaló, hogy a legelső magyarországi latin fordítás készítője beleütközött abba a nehézségbe, amelyet a későbbi fordítások is bizonyítanak: nyelvünknek ekkor nem volt megfelelő szava az *aventure* fordítására. Ez megmutatkozik egyébként a könyvcím átültetésével kapcsolatban is. Mindkét későbbi magyar fordító a *bujdosás* szót variálja. Haller *Telemákus bujdosásának történetéről* beszél, Zoltán pedig *Telemachusnak . . . bujdosásairól*. Az *aventure* azonban nem *bujdosás*, mint ahogy az *eventus* sem az.

A fentiekén kívül Szilágyi János György kedves barátom volt szíves felhívni figyelmemet néhány olyan megoldásra, amely csak magyar fordítótól származhat. Calypso barlangjának előterét Fénelon leírva a következő romantikus képet idézi: *là on n'entendoit jamais que le chant des oiseaux ou le bruit d'un ruisseau qui se précipitant du haut d'un rocher toiboit à gros bouillons pleines d'écumes et s'enfuyoit au travers de la prairie*. Haller László ezt így fordítja: *Nem-is hallatott semmi ottan egyéb a madarak kedves éneklésénél, vagy a magas kö-sziklárrul le eső források zugó csörgésénél, melly a mező közepén folyván sietet elenyészni*. A mi latin fordításunkban ezt találjuk: *Non hic aliud svaviter modulantium avicularum cantibus audiebatur aut murmure rivuli, qui se ex abrupto saxo precipitans cadebat in bulas* (sic! bullas helyett) *et plenus spuma fugiens findebat prata*. A *non aliud avicularum cantibus audiebatur* csak magyarul gondolkodó fordítónál érthető, mert *aliud* nem vonz a latinban ablativust s a francia szöveg *que*-szerkezetét kézenfekvő lett volna jó latinsággal *quam*-mal visszaadni (*non aliud quam avicularum cantus*). Trautwein másképpen is fordít: *Sylvestri solitudini nihil, praeter cantus avium obstrepebat . . .* A mi fordítónk nyilván arra a hungarizmusra gondol, amelyet Haller Lászlónál pontosan megtalálunk: *Nem is hallatott semmi ottan egyéb a madarak kedves éneklésénél . . .* Ugyanezt a megoldást választja egyébként Zoltán József is: *Ottan soha nem hallatik egyéb a madarak*

éneklésénél, avagy egy pataknek tsergésénél, a melly, egy kő-sziklának tetejéből tsorogván leeset habbal tellyes nagy buborékokkal, a virágokkal tarka réten keresztül foly vala.

Egy másik, a szerzőség szempontjából reveláns rész az, amelyben Mentor megfeddi Telemachost hiúsága miatt. A francia eredetiben ez áll: *Un jeune homme qui aime à se parer vainement, comme une femme, est indigne de la sagesse et de la gloire : la gloire n'est due qu'à un coeur qui sait souffrir la peine et fouler aux pieds les plaisirs.* A mi latin fordításunkban ez olvasható: *Adolescens, qui feminarum ad instar luxum amat, sapientia et gloria indignus est, nec enim illa nisi cordi adversa pati et delicias conculcare scienti debetur.* Trautwein ezt a megoldást választja: *In rudi meretur vulgo sordescere juvenis, vilio rem sexum cui libet in colendo corpore imitari. Molestiis par et voluptatibus superior animus sedes est et digna gloriae.* A Rákóczi-korabeli fordítót itt két hatás is érte. Az egyik maga a francia szöveg befolyása, amely a *savoir* igét használta, a másik a magyar nyelvnek az a sajátossága, hogy a *scire* és a *posse* igéket egyformán *tudni*-val fordítja.

A fordítást — amennyire a kézírásból és a javításokból erre következtetni lehet — maga a fejedelem ellenőrizte. A fordító Télémaque szavait Calypsóhoz így fordítja: . . . *essesne insensibilis de felicitate filii.* Rákóczi a *de-t super-re* javítja. A francia eredeti Calypso meglepetését így jellemzi: *Calypso . . . ne pouvoit rassasier ses yeux en le regardant.* A fordító a *satisfacere* szóval kísérletezik a *rassasier* visszaadásában, Rákóczi így javít: *non suos aspectu ejus satiari poterat oculos.* Máskor a fejedelem szórendet változtat. Így Calypso barlangjának latin leírásában ezt olvassuk: *Antrum Deae declivio colis (sic!) erat, unde quandoque limpide glaciatum (sic!), quandoque amanter saxis irritatum spectabatur mare* (franciául: *La Grotte de la Déesse étoit sur le penchant d'une colline; de là, on découvroit la mer, quelquefois claire et unie comme une glace, quelquefois follement irritée contre les rochers*). Az igét (*spectabatur*) Rákóczi helyezte a mondat végére, a fordító eredetileg a *glaciatum* után használta. A francia eredetiben egy másik helyt ez olvasható: *on voyoit une rivière ou se formait des Isles.* A latin fordító valószínűleg *videbatur*-t akar használni az ige átültetésére, Rákóczi így javítja ki: *cernebatur fluvius.* Egy másik helyt a fordító kihagyja Mentor nevét, a fejedelem viszont beszúrja. A francia szöveg így ír a nimfák előkészületeiről: *Les nymphes avoient eu soin d'allumer en ce lieu un grand feu de bois de cèdre. Nymphae interea curatu habuerant magnosque incenderant ignes* — ez a fordítás, Rákóczi pedig így javít: *Interea nimpharum cura magni (sic!) incendebantur ignes.* Mind a fordító, mind Rákóczi kihagyják a cédrusfát. A *douceur* szót a fordító *dulcores*-szel akarja visszaadni, Rákóczi *blandities*-szel fordítja (*time . . . eius blanditiem*). Nehéz feladatot jelentett a következő rész fordítása: *Gardez-vous (Mentor beszél) d'écouter les paroles douces et flatteuses de Calypso, qui se glisseront comme un serpent sous les fleurs.* A fordítás így hangzik: *Cave auscultare dulces et adalantes voces Calypso qua in (sic!) tuum jucundum gliscent cor . . .* A fordító kihagyta a virágos képet s ezen Rákóczi sem változtat, de a *jucundum* helyett *svaviter*-t ír.

Amint e néhány példából látszik, Rákóczi valóságos ellenőrző szerkesztői feladatokat látott el, s a javításnál a legtöbbször a szöveg hűségét és a jó latin-ságot vette figyelembe. Az egész fordítást azonban nem nézte át.

Hogyan jutott el Rákóczihoz Fénelon püspök munkája? Az Archivum Rákóczianum⁸ közli azon könyveknek a jegyzékét, amelyeket a fejedelem

⁸ Archivum Rákóczianum XII. kötet, közzétette Lukinich Imre, Bp. 1935. 120.

bécsújhelyi fogsága alatt 1701-ben forgatott és ezek között szerepel az „Aventieur Telemaque” is, ahogy a lajstromozó jegyezte. Fénelon műve először részletekben jelent meg Párizsban 1699. áprilisától kezdve, majd kiadták Hágában ugyanabban az esztendőben.⁹ A könyv a következő években számtalanszor megjelent. Rákóczi az első kiadások egyikét olvasta. Az inventárium készítője nem írta le pontosan az egyes könyvek címét, ezért nem lehet tudni, hogy melyik kiadásról van szó. Nyilvánvaló, hogy a fejedelem menekülése után Bécsből nem kapta vissza elkobzott tárgyait, tehát valamely későbbi kiadást kellett felhasználnia a fordításhoz, de ezek is az elsőket reprodukálták. Az első hiteles kiadás ugyanis csak a szerző halála után jelent meg Párizsban 1717-ben. Rákóczi oly mértékig ragaszkodott ehhez az olvasmányához, hogy még Rodostóban is lapozgatta.¹⁰

A kérdés most az, hogy milyen céllal kívánta a fejedelem lefordíttatni a *Telemachost* és miért éppen latinra. Először próbáljuk tisztázni a nyelvi kérdést. A latin nyelv választását meghatározta az, hogy franciából magyarra addig keveset fordítottak, tehát nem volt megfelelő hagyomány. A magyar nyelvű morális-didaktikai irodalom nem volt túl gazdag, s inkább latinul tanulmányozták a régebbi szerzőket is. A latin fordítás emellett a nyelvgyakorlás céljait is szolgálhatta, ami nem volt másodrendű jelentőségű. Ne feledjük, hogy ekkor a nyelvoktatásban a memorizálásnak nagy szerep jutott, s amint számtalan példa bizonyítja, egyáltalában nem volt közömbös, hogy a tanulók emlékezetébe mit véstek. Hadd emlékeztessünk ezzel kapcsolatban arra is, hogy később a század közepétől az iskolákban használták a *Télémaque* latin fordítását mind tartalmi, mind nyelvi okokból.

Fel kell tételeznünk, hogy Rákóczi is valamilyen oktatási cél szolgálatába akarta állítani a fordítást. Véleményünk szerint mindenekelőtt a Nemesi Társaságra és annak politikai-erkölcsi nevelésére gondolt. A fejedelem 1706 áprilisában létrehozta az ún. Nemesi Kompánia csiráját, amely az erdélyi fejedelmek testőrségének a mintájára alakult. Először hét erdélyi és egy magyarországi nemes ifjút rendelt maga mellé, a következő évben számuk százra emelkedett. Az 1707-ben Kolozsvárt elfogadott szervezeti és rendtartási szabályok kimondják: „Az mióta az német nemzet által nemzetünknek minden ditsőssége le tapotatott, s az nagy emlékezetű familiák a sok változások és zaklatások után udvar tartásokra alkalmatlanná tétetnek, az nemesi ifjaknak isteni félelemben való felnevelkedésekre és más hadi és politikai állapotokban való tanulására alkalmatosságok annyira vétetődött, hogy hazánkban az hadi és politikai szolgálatra való személyek alig találtak; kihez képest ezen Nemesi Társaságnak serege legfűképen a végre rendeltetik, hogy zászlója alatt lévő nemes iffijuság oldalunk mellett, szemünk előtt nevedvén, hazájához való szeretetet az isteni félelemmel együtt több tudományokkal és jóságos erköltsőkkel tanullya és gyakorollya, és az idő mostohasága által letapottatott és el szegényedet atyák fíjokat költség nélkül mind azokkal fel ékesíttethessék, az mellyek nemességekhez illendők. Mind ezekből következik ezen seregnek nem tsak hadakozó időkbén, de békességben is fel maradása, így hogy Isten ő szent felsége kegyelmébül fejedelmi székünkben bé lépvn, az fellyeb említett okokra

⁹ Lásd *A. Cahen* id. kiadását, amely felsorolja a különböző megjelenéseket, I. kötet CIV. és k.

¹⁰ *Zolnai Béla*: II. Rákóczi Ferenc könyvtára. Bp. 1926.

nézve ennek rendi fent maraggyon, és senki semminemű hadi tisztségre jövendőben ne mehessen, valaki, ezen seregben nem szolgálván, magát érdemessé nem teszi.”¹¹

A fiatal nemeseknek tehát a haditudományok mellett a politikai és erkölcsi kérdésekkel is kellett foglalkozniok. Ráday Pál 1707. április 26-án a Nemesi Társaság ifjaihoz fordulván kétfajta nemességet különböztet meg. Van a származási nemesség, de ez önmagában nem elég, hanem erkölcsi nemességgel kell párosulnia. „Bizony méltán azt itilhettyük igazán nemesnek — mondja —, a’ kit a’ nemessi virtusok condecoralnak ama mondás szerint: Virtus nobilitat. Innen midőn edgyszer látná Diogenes cynicus, hogy nagy fő rendben levő embernek fia maga nemessi nemzetéhez képest nem alkalmaztatná magát: pudeat te ex eburnea vagina plumbeum evaginare gladium; mindazáltal valamint az illyek edgy mással nem illenek, ugy minden bizonnyal szép és dicsőséges állapot, a’ kinek mind régi nemessége, mind edgyszersmind nemessi virtussi tündöklenek. Grator est veniens de nobili pectore virtus. Kihez képest mivel ezen Nemes Társaságban is csak azok jöhetnek bé, a’ kik ős nemességeket bizonyithattyaák, és ugyan a’ nemes iffiaknak abbéli disze mindnyájunknál tudva vagyon, nem kétli a mi kegyelmes urunk eő Fölsége, hogy ki ki magaelött viselvén maga természeti nemességét, ugy fogja magát alkalmaztatni, hogy jó erkölceivel igazán való nemességet ruházhasson magára, annyival inkább, hogy eő felségének kegyelme el végezése szerint olly móddal fognak megtiszteltetni, hogy minden hadi tiszték a’ haza oltamára ezen társaságbul, mint egy ex equo Trojano vitessenek ki.”¹²

Rákóczi az Onodon elfogadott belső rendtartás — avagy edictum — szerint nemcsak jó erkölcsökre akarja szoktatni a fiatalokat, hanem világnézetileg is nevelni kívánja őket. „A Nemesi Társaság kiváltképpen az jó erkölcsökben való gyakorlások és az által az isteni szent Felsőnek kegyes isteni félelemmel való ditsőítésére lévén fel állitva, mindenek felett szükséges, hogy ki ki magát a kegyes életben gyakorolja.”¹³ Nem tűri meg, hogy atheus vagy epikureus legyen közöttük.¹⁴ Tiltja a káromkodást, a „versenkedést” a „duellizálást”, a „gyalázatos böcstelenítést”, a paráznságot, a részegeskedést és a „tobzódást”, a kockázást. Az erkölcs része a hazaszeretet és a haza védelme mindenkiel szemben. A nemes társaságbelieknek „kötelességekben lészen, hogy nemzetek betsülletek mellett minden ellenkezők ellen meg mordullyanak és azokat az magok tiszteinek első alkalmatossággal ki jelentsék.” A fejedelem megkívánja saját tisztének megbecsülését és az engedelmességet is, halálbüntetést helyezvén kilátásba azok ellen, akik

¹¹ A Nemesi Társaság iratait közölte: Ráday Pál iratai II., sajtó alá rendezte *Benda Kálmán* és *Maksay Ferenc*, Bp. 1961. A fentebb említett passzus a kötet 162. oldalán szerepel. A Nemesi Társaságról lásd még *Thaly Kálmán*: Irodalom és műveltség-történeti tanulmányok a Rákóczi-korból. Bp. 1885; *Markó Árpád*: II. Rákóczi Ferenc a hadvezér. Bp. 1934. és *uő*: II. Rákóczi Ferenc nemesi testőrsége, Magyar Katonai Szemle 1933. I. füzet.

¹² I. m. 168.

¹³ I. m. 173.

¹⁴ Erről ezt mondja: „kire nézve valaki magának idegen Istent keres, avagy maga életét akar szája vallásával, akar penig nálóságos tselekedettel, mint egy atheus avagy epicureus, úgy rendeli és foglalya, először az egész Nemes Társaság jelen létében zászló alatt admoneáltassék, és ha ugyan tovább is azon istelentelenségben el menne, ezen Nemes Társaságbul ki csapattatik és az külső magistratusnak büntetésre kiadattatik, az holott érdemlett büntetését a törvénynek igazságos rendi szerint el fogja venni”. I. m. 173.

„ellenünk akármely módon is practicálni és egy szóval nótát incurralni talál-
tatnak”.¹⁵

Ezek a gondolatok természetesen nem Fénelon *Télémaque*-jából származ-
nak, de e mű szellemének nem is mondanak ellent. Meggyőződésünk szerint
Rákóczi éppen azért választotta ezt a könyvet lefordításra, mert úgy gondolta,
hogy több okból is megfelel a Nemesi Társaság politikai-erkölcsi nevelési céljai-
nak, mégpedig magasabb¹ szinten, mint a korabeli latin vagy magyar hazai
irodalom.

Nyilvánvaló, hogy a fejedelem egyetértett azzal az erkölcsi tanítással,
amelyet a cambrai-i püspök kifejtett. E tekintetben a helyzetet megkönnyítette,
hogy bár a *Télémaque*-ban Fénelon vallási felfogása érvényesül, a mitológiai
téma nem teszi lehetővé, hogy direkt formában vetődjék fel a katolikus
erkölcstan számos, a protestánsnal szembenálló tétele és arra sincs mód, hogy
közvetlenül nyilvánuljon meg Fénelon quietizmusa.¹⁶ Általános erkölcstanról
van tehát szó, amelyet a magyarországi bonyolult vallási viszonyok között
egyaránt használhatnak katolikusok és protestánsok. Egyébként a belső vallá-
sosság, amelyet Mme Guyon hirdet, egyáltalán nem áll távol Rákóczitól.

Ami Fénelon „politikáját” illeti, Rákóczi rokonszenvvel fogadja a pater-
nális királyságnak azt a képét, amelyet a *Télémaque*-ban elsősorban Salente-
val kapcsolatban olvashatunk és amelynek alapelveit Mentor fogalmazza meg.
Közismert, hogy XIV. Lajos és Mme de Maintenon a *Télémaque*-ot allegóriának
fogták fel, amely az abszolút monarchia ellen irányul. Még ha tudhatott is erről
Rákóczi, nem sokat gondolt vele. Először is a könyv mint Bourgogne hercegé-
nek, azaz a trón örökösének szánt munka jelent meg. Fénelon 1689-től 1697-ig a
herceg nevelője volt, bár már a király 1695-ben Cambrai püspökének nevezte ki.
Ez a hivatalos funkció mindenkit megnyugtathatott arról, hogy politikailag
nagyon is „ortodox” kézikönyvről van szó.¹⁷

Rákóczi nemesi jellegű felkelés élén állt, amely az idegen abszolutizmus
ellen vette fel a harcot. A *Télémaque* zsarnokságellenes kijelentései és a nemesi
rend kiemelésére vonatkozó elképzelései egyáltalán nem zavarták a fejedel-
met.¹⁸ Igaz, hogy Fénelon az arisztokrata ellenzék képviselőjeként a nemesség
privilegiumait védte XIV. Lajossal szemben, s e tekintetben célkitűzései nem
tekinthetők haladóknak, mégis elképzelt erősen hierarchizált társadalmában a
nemességnek nemcsak jogait, hanem kötelességeit is megállapítja, mégpedig
magas erkölcsi mércével. Tegyük mindehhez hozzá, hogy az abszolutizmus
elleni fellépés a *Télémaque*-ban sokkal kevésbé nyilvánvaló, mint Fénelon
későbbi írásaiban, még akkor is, ha a kortársak észrevették az allegorikus
utalásokat.

Rákóczi Fénelon olvasásából később sem vonja le azt a következtetést,
hogy az ő tanításai ellenkeznének az abszolút monarchia felfogásával. A bujdo-

¹⁵ I. m. 176.

¹⁶ Fénelonról, munkásságáról, politikai eszméiről gazdag irodalom áll rendelkezésre.
A. Chérel: Fénelon ou la religion du pur amour. Paris 1934. E. Carcassone: Fénelon: L'homme
et l'oeuvre. Paris 1946. XVIIe siècle, Bulletin de la Société d'étude du XVIIe siècle, No. spécial;
Jeanne-Lydie Goré: L'itinéraire de Fénelon: Humanisme et spiritualité, Paris 1957. L. Cognet:
Crépuscule des mystiques: le conflit Fénelon-Bossuet. Paris 1958. Charles Dédéyan: Le Télé-
maque et Fénelon. Sokszorosított egyetemi előadás, é. n.

¹⁷ Vö. J. Renault: Les idées pédagogiques de Fénelon. Paris 1922.

¹⁸ Fénelon politikai felfogásáról l.: Jean Touchard: Histoire des idées politiques. Paris
1963. I. 360. és k. Bibliográfia ugyanerről a kérdéstről a 379. oldalon.

sásban írt *Hatalomról* szóló értekezésében megpróbálja Bossuet-t és Fénelont egyeztetni. Vallomásaiban pedig XIV. Lajost a paternális királyság képviselőjeként mutatja be.¹⁹

Politikai szempontból egy lényeges különbségre kell felhívni a figyelmet, arra, hogy a fejedelem maga mind a Nemesi Társaság ediktumában, mind későbbi írásaiban erőteljesen hangsúlyozza a hazaszeretetet. Ez nem mond ellen Fénelon felfogásának, de ő maga mint már kialakult nemzeti állam polgára, erre kevesebb figyelmet fordít. Nyilvánvaló, hogy az idegen abszolutizmus ellen folytatott függetlenségi harc határozza meg itt Rákóczi állásfoglalását és hangsúlyait.

A *Télémaque* alkalmas volt a magyar ifjak nevelésére abból a szempontból is, hogy nemcsak az erkölcs és a politika, hanem a gazdaság, a tudomány és a művészetek kérdéseiről is tájékoztatta őket és irányítást adott e tekintetben is. Igaza van A. Cahen-nek, a *Télémaque* első kritikai kiadása sajtó alá rendezőjének, amikor azt írja, hogy az *Aventures de Télémaque* „valóságos morális enciklopédia: ki lehet vonni belőle különösebb megerőltetés nélkül egy fajta teológiát, az ékesszólás és a szépművészetek egy bizonyos filozófiáját, a katonai bátorság és egy hadvezér kötelességeinek kis traktátusát és egy másikat a nemzetközi jogról és bíraskodásról. Fénelon menetközben még a bírósági eljárás levezetéséről is a higiénia és az orvostudomány valódi alapelveiről is kedvtelve ad egy-egy tanórát.”²⁰

Végül vonzhatta Rákóczit, mint ahogy vonzotta később mindazokat, akik ezt a könyvet nevelés céljából fel kívánták használni, az irodalmi forma. Nem száraz traktátusról van ugyanis szó a *Télémaque* esetében, hanem didaktikus regényről, amelyet líraisága az érzelmi nevelés szempontjából különösen érdekessé tesz. A fejedelemtől nem állt távol az az érzelmesség, amely ezt a könyvet jellemzi.

Pápai Páriz Ferenc 1696-ban Kolozsvárt megjelenteti a *Pax Aulæ*-et, amely, mint Misztótfalusi Kis Miklós írja róla, „egész *Ethica*, s kis *theológia*”. A munka Michel Boutauld francia jezsuita *Les conseils de la sagesse* című könyvének fordítása. Ugyanezt a könyvet Karl Enders latinra is lefordította, és 1783-ban Nagyszombatban megjelentette. Joggal állapítja meg Tarnai Andor,²¹ hogy ez az írás, mint ahogy általában az egész *Pax-sorozat*, „az európai szellemi élet spektrumának jobb oldalán” foglal helyet, ahol „az angol restauráció korának papja és a francia jezsuita a nagyszombati és a nagyenyedi tanár a dogmatikai kérdésektől eltekintve békésen megférnek egymás mellett”.

Ehhez képest sokkal modernebb, felvilágosultabb és haladóbb mind politikailag, mind az erkölcsi felfogás szempontjából, mind a műveltségi anyag tekintetében Rákóczi választása. Tegyük mindehhez hozzá, hogy a fordítási kísérlet rendkívül korai: mindenütt másutt később ültetik át s igazán csak a felvilágosult abszolutizmus karolja fel a XVIII. század közepétől. A munka célját tekintve feltételezzük, hogy az első magyarországi fordítási kísérlet a Nemesi Társaság megalakulásához kapcsolódik, tehát 1706—1707 táján keletkezett. Csak sajnálni lehet, hogy a kísérlet csonka maradt és a fordítás nem

¹⁹ Vö. Köpeczi Béla: Rákóczi Bossuet és Fénelon között. A tanulmány rövidesen megjelenik a Francia—magyar eszmei és irodalmi találkozások című kötetben.

²⁰ A. Cahen: i. m. I. kötet, XXXIII o.

²¹ Tarnai Andor: *Pax aulæ*. ItK. 1968. 3. sz.

jelenhetett meg. Véleményünk szerint ez a vállalkozás is jelzi, hogy joggal beszélhetünk a Rákóczi-szabadságharc kapcsán korai felvilágosodásról²² abban az értelemben, ahogy azt E. Winter tette Közép- és Kelet-Európa vonatkozásában.²³

²² Rákóczinak ez a kísérlete nyilvánvalóan befolyásolta Mikes Kelemen munkásságát is. Erre utal *Hopp Lajos* a *Törökországi Levelek szövegkritikai kiadásában*. (Bp. 1966.)

²³ *E. Winter: Frühaufklärung*, Berlin, 1966. Vö. még *B. Zolnai: Über Frühaufklärung in Ungarn*, az *E. W. von Tschirnhaus und die Frühaufklärung in Mittel- und Osteuropa* (Berlin, 1960) c. kötetben.